

EICHMANN U JERUZALEMU: IZVJEŠTAJ O BANALNOSTI ZLA

Hannah Arendt, Jesenski i Turk, Zagreb, 2020., 296 str.

Paško Mužić 

Filozofski fakultet
Sveučilište u Zagrebu
E-mail: pasko.muzeic@gmail.com

Recenzija knjige
Zaprimljeno: 21. 7. 2021.
Prihvaćeno: 25. 10. 2021.

Prisustvujući 1961. suđenju Adolfu Eichmannu u ulozi novinarka američkog tjednika *New Yorker*, Hannah je Arendt imala za cilj prikazati zlo koje se manifestira u običnom čovjeku. Kako je istaknula u postskriptu svog "izvještaja", njena "se knjiga ne bavi poviješću najveće katastrofe koja je ikada pogodila židovski narod, ona nije ni prikaz totalitarizma ni povijest njemačkoga naroda u razdoblju Trećeg Reicha. I naposljetku, ne i najmanje važno, ona nije ni teorijska rasprava o naravi zla. U žarištu je svakog suđenja osoba optuženog, čovjek od krvi i mesa i njegova pojedinačna povijest, uvijek jedinstven zbroj osobina, mana, postupaka i okolnosti" (Arendt, 2020: 262).

Arendt nam detaljno prikazuje Eichmannov životni put, od mladosti, preko službe u Reichu, pa sve do skrivanja u Argentini. Specifično za ovo djelo jest što u svojoj kritici Arendt ne šteti ni Židove, ni Nijemce i njihove kvislinške režime. U tom smislu djelo je bilo izrazito hrabro, jer je autorica htjela ukazati kako suđenje Eichmannu nije smjelo biti samo suđenje za zločine počinjene nad Židovima, nego suđenje za zločine protiv čovječnosti. Valja još istaknuti kako Arendt u digresijama napada brojne imućnije i društveno bolje pozicionirane pripadnike židovskog naroda koji su surađivali s nacističkim režimom, uključujući Eichmannov RSHA (*Reichssicherheitshauptamt*), te isporučivali pripadnike vlastitog naroda njemačkim vlastima, a brojni pripadnici kolaboracionističkih Židova bili su u kvislinškim državnim tvorevinama proglašavani i počasnim Arijevcima.

Međutim, na stranu političke kontroverzije koje je djelo izazvalo, Arendt nam ponajprije želi pokazati kako se bit zla nalazi u njegovoj banalnosti, dakle ne u vebnim eshatološkim prikazima zla u svijetu, nego u depersonaliziranome birokratskom postupanju jednog potpukovnika. Jezgru rasprave pritom čini odnos unutar-njeg kategoričkog imperativa koji pripada sferi moralnosti i pozitivnog prava koje formalizira politiku države. Naime, osim što obiluje povijesnim referencama i podacima koji inkriminiraju Eichmanna i cjelokupni nacistički režim, knjiga pristupa cijelom pitanju zločina počinjenih protiv Židova metafizički. Arendt se pritom referira na Kantov kategorički imperativ. Ona se pita kako je moguće da jedan zakon uma, koji nalaže unutarnju slobodu i savjesno djelovanje, može postati tako izokrenut u svojoj upotrebi?

Prvi se dio knjige bavi Eichmannovom biografijom prije službe u Reichu, ali i njegovim ranim godinama službe u Reichu. Druga se cjelina bavi osmišljavanjem konačnog rješenja, te Eichmannovim sudjelovanjem u tom cijelom procesu. Treći dio, ujedno i najinteresantniji, tiče se primjene kategoričkog imperativa i njegovog

odnosa prema pozitivnom pravu. Biografski podaci i sudioništvo u zločinima u Eichmannovu slučaju nisu upitni, ali se s druge strane postavlja legitimno pitanje u vezi Arendtinog razumijevanja kategoričkog imperativa i političke prakse.

Adolf Eichmann rođen je 1906. godine u Njemačkoj kao najstariji sin od petero djece u protestantskoj obitelji. Većinu života provodi u Austriji gdje se već 1920-ih pridružuje Nationalsocijalističkoj radničkoj partiji. Vrlo brzo postaje član SS-a te biva zadužen za poslove protjerivanja Židova s područja Reicha. Početkom rata, odnosno 1940.–1941., biva zadužen za sakupljanje i protjerivanje Židova i njihov transport u koncentracijske logore na istoku Njemačkog Reicha. Nakon rata skriva se po Argentini te zbog nepostojanja sporazuma o izručenju između Izraela i Argentine biva otet u tajnoj operaciji Mossada 1960. godine da bi otprilike godinu dana kasnije bio osuđen i pogubljen zbog zločina počinjenih protiv židovskog naroda.

Iznoseći nam biografske detalje Eichmannova života, Arendt želi prikazati stereotipnog birokrata te njegov uspon u nacionalsocijalističkoj partiji i SS-u. Eichmann je na suđenju uporno isticao kako nikada nije ubio niti jednu osobu, niti jednog Židova, štoviše imao je i prijatelje Židove. Isticao je također kako se ne osjeća krivim. Ipak, u širokoj paleti ekskulpacijskih iskaza niti jedan nije toliko apsurdan kao njegova tvrdnja da je postupao u skladu s kategoričkim imperativom. Jedna od brojnih inačica tog načela koje nam daje Kant, formulirana u *Kritici praktičkog uma*, glasi: "Djeluj tako da maksima tvoje volje u svako doba ujedno može da važi kao princip općeg zakonodavstva" (Kant, 1990: 64).

Eichmannovo pozivanje na dužnost i postupanje po maksimi, dakle njegovoj subjektivnoj postavci volje koja smjera prema objektivnom opredmečenju u formi imperativa jest dubiozno. Arendt ističe kako maksima djelovanja rezultira postupanjem po zakonitostima unutarnjeg djelovanja koja čovjeku pripadaju kao slobodnom biću. Dakle, postupamo prema savjesti. Kod Eichmanna je, prema njegovim iskazima, uslijed okolnosti na koje nije mogao utjecati, došlo do velike transformacije njegova načina rada. Nakon promjene njemačke državne politike prema Židovima i osmišljavanja konačnog rješenja, kako se branio, Eichmannu su ruke bile vezane. On je tvrdio da je postupao iz dužnosti, prema općem zakonu. No, kako Arendt obrazlaže, Eichmann je postupao u skladu s Kantovim načelima mišljenja samo za "domaću upotrebu malog čovjeka". Drugim riječima, došlo je do izvrtanja i pogrešnog shvaćanja moralnog zakona. Eichmann, naime, jest postupao u skladu s načelima najvišeg moralnog zakona, samo što to najviše načelo općeg zakonodavstva nije bila njegova unutarnja volja, nego Führerova politička volja.

Eichmannova krivnja nije upitna prema Kantovim načelima praktičkog nauka čistog uma. Eichmann je kriv jer je nije djelovao kao slobodno biće. Nije postupao kao biće kojemu je inherentan moralni zakon, jer je rođen kao svjesno biće sposobno voditi savjestan život. Eichmann je svojevolumeno odustao od vlastite suverenosti kao slobodnog bića onog trenutka kad se iz dužnosti podredio volji njemačkog državnog aparata u rukama nacističkog režima, dakle volji Führera. U tome leži korijen njegove krivnje. Time dolazimo do ključnog problema knjige sadržanog u poznatoj sintagmi "banalnost zla". Interpretacija kategoričkog imperativa, kako ga uzima Arendt, a i izraelski sud u Jeruzalemu, jest problematična, jer počiva na apriornom shvaćanju dobra i zla.

Prema Kantovu učenju, moralni zakon pripada čistom praktičkom umu, kao najviše dobro i sposobnost za slobodnu volju. Pojmovi dobra i zla kako su tradicionalno bili shvaćeni u povijesti etike stoga su predmeti izvan okvira čistoga praktičkog uma. Čisti um je etički besadržajan. On počiva na biti slobode. Njegovo ispunje-

nje je sadržano u činu slobodne volje koje može rezultirati nekim uobličanjem cilja. Taj cilj je ipak sekundaran, a primarno je autonomno postupanje u skladu s vlastitim činom slobodne volje:

Kako je, međutim, osnovom svakoga praktičkoga zakona već učinjen neki predmet prema pojmovima dobra i zla, a predmet se bez prethodnoga zakona mogao pomišljati samo prema empirijskim pojmovima, to je čovjek sebi već unaprijed oduzeo mogućnost da samo i pomišlja čisti praktički zakon ... Ova primjedba, koja se tiče samo metode najviših moralnih istraživanja, jest od važnosti. Ona odjednom objašnjava razlog koji prouzrokuje sve zablude filozofa u pogledu najvišeg principa morala. Oni su naime tragali za nekim predmetom volje da bi ga napravili materijom i temeljem nekog zakona ... umjesto da su najprije tragali za nekim zakonom koji bi a priori i neposredno određivao volju, a prema njoj tek predmet (Kant, 1990: 103).

Jedna od glavnih primjedbi Arendt izraelskom državnom vrhu jest što je Eichmanna nastojao suditi za zločine protiv židovskog naroda, a ne zločine protiv čovječnosti: "Odatle gotovo opća odbojnost u Izraelu na sam spomen međunarodnog suda koji bi sudio Eichmannu, ne za zločine 'protiv židovskog naroda', nego za zločine protiv čovječanstva počinjene nad židovskim narodom" (Arendt, 2020: 14). Podulji citat iz Kantove *Kritike praktičkog uma* upućuje, međutim, na srž problema. Izraelski Dom pravde, ali i Arendt sama, postupaju u svojoj ocjeni Eichmannovih zlodjela ciljno, određujući predmet dobra i zla empirijski prije samog moralnog zakona. Moralni zakon koji ima svoj formalni izričaj u kategoričkom imperativu podrazumijeva postupanje prema najvišem dobru, ali ne dobru u pukom etičkom smislu nego kao nužnosti unutar cjelokupne arhitektonike čistoga uma. On smjera prema višoj ideji svijeta koja nije fenomeniski (realno) određena, definirajući pritom čovjekovo slobodno postupanje shvaćajući čovjeka kao autonomnog samozakonodavca koji se samo u potencijalnosti može odnositi prema najvišem dobru. Ispravnost postupanja, moralnog ili amoralnog, stoga se u potpunosti može vrednovati samo u transcenciji. Čovjeku se preostaje služiti darom slobode odnosno mogućnošću postupanja kao autonomnoga moralnog bića.

Pozivanje na kategorički imperativ u slučaju Eichmann stoga je bespredmetno jer je suđenje bilo politički akt, primjena starog starozavjetnoga talionskog principa "oko za oko, zub za zub". Eichmannovo nerazumijevanje kategoričkog imperativa jest razvidno u njegovom pozivanju na dužnost koje je bilo heteronomno, a ne autonomno, dakle nije dolazilo od njega samog nego je proizlazilo iz službe u njemačkom državnom aparatu stavljenom u funkciju politike nacističkog režima. S druge strane, pokušaj formuliranja iskonskog zla pomoću figure jednog asteničnog apartčika, kako Arendt tumači Eichmanna, također je besmisleno, jer je zlo definirano kroz prizmu čistoga praktičkog uma prazan pojam, kategorija mišljenja određena empirijski, izvan domene moralnog zakona. Svrha moralnog zakona već je ostvarena u činu autonomnog djelovanja slobodnog bića, ne i u nekom ciljnom, opredmećenom djelovanju. U tom smislu, kao što su pokazala iskustva 20. stoljeća, Kantov praktički nauk jest i najslabija točka njegovoga cjelokupnog filozofskog sistema, jer je postupanje u skladu s moralnim zakonom koje treba rezultirati idejom vječnog mira kapituliralo pred idejom vječnog rata.

Upravo se problem cijele primjene kategoričkog imperativa u političkom, a zatim i u pozitivnopravnom smislu razotkriva u Kantovom kraćem djelu *Prema vječnom miru*. Kant tamo postupa realpolitički, pokušavajući konkretizirati vlastitu sliku političkog odnosno globalnopolitičkog. On iznosi temeljne odredbe budućeg

svjetskog konsenzusa koji bi se trebao temeljiti na pacifizmu, republikanizmu te načelu federalnog povezivanja. Pritom Kant gotovo anticipira probleme vlastitih političkih nadanja:

Praktičar (kojemu je moral samo teorija) temelji svoju neutješivu osudu naše dobroćudne nade (čak dopuštajući trebanje i moć), zapravo time da on iz ljudske prirode vidi kako čovjek nikada neće htjeti ono što se od njega traži da bi se ostvario vječni mir. – Naravno, volja svih pojedinaca da žive u zakonskom uređenju na načelima slobode (distributivno jedinstvo volje svih) nije u tu svrhu dovoljna, već se za to traži da svi zajedno hoće to stanje (kolektivno jedinstvo ujedinjene volje), da bi se ostvarila cjelina građanskog društva, a to je rješavanje teška zadata (Kant, 2000: 138).

Zadata i cilj prosvjetiteljstva koje nastoji stvoriti zajednicu slobodnih i moralnih pojedinaca stoga je jedno nadanje, što možemo vidjeti i iz iskustva 20. stoljeća. Arendt također postupa nerealno u svojim očekivanjima, a možemo reći i dijelom licemjerno. Susan Linfield u svojem djelu *Lavlja jazbina* ističe "osciliranja" Hanne Arendt po pitanju opstojnosti i održivosti cionizma:

Omaložavala je židovski politički suverenitet, ali se gorljivo zalagala za židovsku vojsku i židovsku samoobranu, pravo Židova na Palestinu, kao i stvaranje specifično židovske politike i specifično židovskoga svijeta... Arendt se žestoko protivila asimilaciji i gorljivo se divila cionističkim postignućima – ekonomskima, političkima, intelektualnima i društvenima – u Palestini i, poslije, u Izraelu, iako je izrazila i gađenje prema cionizmu koji je postojao u stvarnosti (Linfield, 2020: 30).

Pitanje dobra i zla u političkom smislu nije rješivo mimo eshatoloških i transcendentnih formulacija koje zalaze u metafizičko. Utopistički ideali koji zatim nastaju nasilno pokušavaju redefinirati stvarnosti. S tog aspekta možemo tvrditi kako Kant i Arendt imaju komplementarne, gotovo iste ciljeve, jer postupaju u skladu s univerzalnim načelima slobode i moraliteta, koja trebaju rezultirati oblikovanjem načela čovječnosti i sveopćeg uzajamnog poštivanja i snošljivosti. Ipak povijest je pokazala da je mir samo težnja, dok su sukob i rat činjenice.

Prvo izdanje knjige *Eichmann u Jeruzalemu* na hrvatskom jeziku objavljeno je 2002. godine u izdanju *Političke kulture*, u prijevodu Mirjane Paić-Jurinić. Reizdanje ovog prijevoda nakon gotovo dvadeset godina u nakladi *Jesenski i Turk* dobrodošlo je za aktualno promišljanje temeljnih etičkih i političkofilozofskih kategorija. Teme Drugoga svjetskog rata u hrvatskom su društvu, a i šire, itekako prisutne, dok problemi političke ontologije traže interpretacije i reinterpretacije. Ovo izdanje uključuje i pogovor Gorana Sunajka, "Eichmann – pogled u lice totalitarizma", koji oslovljava pitanja depersonaliziranosti zla, ali i pitanja naravi totalitarizma te problema zlouporabe Kantove filozofije morala.

Literatura

Kant, I. (1990). *Kritika praktičkog uma*. Zagreb: Naprijed.

Kant, I. (2000). *Pravno-politički spisi*. Zagreb: Politička kultura.

Arendt, H. (2020). *Eichmann u Jeruzalemu: Izvještaj o banalnosti zla*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Linfield, S. (2020). *Lavlja jazbina: Cionizam i ljevica od Hanne Arendt do Noama Chomskog*. Zagreb: Naklada Ljevak.